

Üçüncü sene

On ikinci sayı

DARÜLFÜNUN  
İLAHİYAT FAKÜLTESİ  
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

*Eylül — 1929*



*Istanbul — Şehzadebaşı*  
Evkaf Matbaası  
1929

# İslamda ilk fikrî hareketler ve dinî mezhepler

— 1 —

Arabistan yarım adasını bir taraftan deniz ve bir taraftan dahi çöl ihata etmiş olduğundan arapların etraftaki akvam ile temasa gelemiyerek infirat halinde kalmağa mecbur olmuş olduklarını bildiren yanlış bir fikir mevcuttur .

Arapların coğrafi ve içtimai vaziyetlerinin ademi müsaadesine rağmen iranlılar ve romalılar ile atideki üç tarik vasıtasile ittisal ve münasebet kesbetmiş oldukları muhakkaktır .

- 1 — Ticaret
- 2 — İran ve roma hüdudu üzerinde te'sis olunan şehirler
- 3 — Yahudilik ve Hıristiyanlığın arabistan yarım adası dahilinde intişarı .

---

**1 — Ticaret:** arabistan yarım adası eskiden ticaret için mühim bir yol idi. Araplar; Şam, Mısır gibi memleketlere bizzat kendi mahsullerini hususile arabistanın cenup taraflarında [Zafar] da mebzul olan buhurlarını naklettikleri gibi diğer memleket mahsulatında kendi memleketlerinden geçirmek suretile ticarî münakalâtda bulunuyorlardı . Bunun sebebi ise deniz yolu emniyetli olmadığından tacirlerin ticarî emtiayı nakliçün karayı tercih etmeleri idi . Bununla beraber kara yoluda uzun ve hatarnak idi . Binaenaleyh tacirler birleşerek kabile ve kârbanlar teşkilettikleri gibi muayyen yollardan gidiyorlar ve mahut zamanlarda hareket ediyorlardı . Arabistan yarım adasında Şamı Hind denizine rapteten ticarî iki büyük yol vardı . Bu yolların ikisi de (Hadramut) dan başlayarak biri şarkı takip ile (Bahreyn) e ve buradan (Sur) a giderdi . Garbi takip eden tarik bahri ahmere muvazi olarak devam eder idiki (Mekke) (Patra) ya kadar devam

eden bu yolun takriben ortasında bulunur idi. Araplardan bazıları bu yolların üzerindeki şehirlerde oturarak kendi hesaplarına ticaretle meşgul oluyorlar ve bazılarıda ticaret kabilelerine rehberlik ve bekeçlik ediyorlar idi. Her nekad araplar yağmagerliğe alışık iselerde vefakârlıkları, ve vaatlerini ifaya ihtimamları, şereflerini muhafazaya düşgünlükleri kendilerile diğer kavimlerin ticarî muamele icra edebilmelerine imkân bırakıyordu. Bir çok arap kabileleri bir ücret mukabilinde kârbanları diğer kabilelerin taaddisine karşı himaye ediyorlardı. Bunlarda her hangi bir kabileyi vuku bulan tecavüze karşı himaye ve müdafaa edemiyenlerin almış oldukları ücreti iade edecek kadar ulüvvu cenap gösterenler olurdu.

Arabistanda kadimen ticaret yemenlilerin elinde idi.(Şam)ve(Mısır)a Hindin ve Hadramut ve zafarın mahsulatını bunlar naklederlerdi. Mearip seddinin inhidamı üzerine yemenlilerin etrafa dağılmalarından sonra ticaret hicazlıların eline geçmiş idi. Ticaretin yemenlilerden Hicazlılara intikaline sebep olmak üzere milattan evel üçüncü karnile dördüncü karn arasında romalılardan şap denizi tariki ile icra etmekte oldukları ticarete zaif tari olarak yemenlilerin etrafa hicrete mecbur olmalarında gösterenler vardır. Hicazlılar emtiayı yemenliler ve habeshlilerden satın alır ve kendi hesaplarına Şam ve Mısır pazarlarında satarlardı. İran ticareti [Hire] araplarının elinde olduğundan bunların iran pazarlarında satışları az idi.

Hicaz araplarının ticarî merkezleri [Mekke] idi. İslamın zuhurundan az zaman evel—iranlılar ile rumlar arasında akimuhasemet en hatderecede iken—Mekkeliler ticarete yüksek dereceye vasil olmuş idiler.

Rumlar ipek gibi zinet eşyasına varıncaya kadar ticarî mevatta mekke ticaretine bağlı idiler.

Mekkede oturanlar arasında kureyş kabilesinin şöhreti diğer kabilelerin fevkiede idi. Bu kabilenin babası [Nadribni kinane] idi. Nadrin çocuklarından olan her ferd kureyşî sayılırkı bunlara kureşî denilmeside bazı kimselerce bu kabile efradının ticaretle meşgul olmaları ile alakadardır. Çünkü [Lisanül arap]da görüldüğü vechile : “ bunlara kureyş denilmesi ticaret ehli olmalarından dolayıdır. Bunlar zıraet etmezler ve hayvan beslemezler idi,,

Kureyş kabilesinin coğrafi mevki dahi ticarî vaziyetlerinin tefevvukunu te'min eden esbapdan idi. Mekkenin yemen ile şam arasında ve takriben yarı yolda bulunması ile beraber buradaki zezem kuyusu uğrayan kabilelerin hayvanlarını sulamalarına veyanlarına istedikleri kadar su almalarına müsait bulunuyordu. Aynı zamanda kureyş

kabileleri arapların tazim ve takdis ettikleri kâbenin hademesi olmaları ile seyri seferleri esnasında kendilerinin taarruzdan masun kalmaları dahi bunların ticaretlerini teshil eden sebeplerden biri idi [ kurani kerimdeki. kureyş, İbrahim -37- ve kasas -57- surelerini okuyunuz] Bunlar büyük karbanlar ile yola çıkarlar idiki [Sitrabo] pek haklı olarak bunları hareket halindeki bir orduya benzetmiş idi, Ve [Taberi] bu kabilelerden birinin [1500] deveden mürekkep olduğunu söylemektedir. (Bedir) gazvesini yazan islam müverrihleri kureyşin Şamdan gelen bir ticaret karbanından bahsederlerken bu kârbanların kureyş kabilesinin namdar kimseleri tarafından pek muntazam bir teşkilat ile sevk ve idare olunmakta olduklarını bildirmektedirler. İran ticaretini seyri sefer esnasında [Hire] arapları himaye ederlerdi. Bunlarda bu hizmet mukabilinde iranîlerden büyük bir ücret alırlardı .

Arabistandan [Şam] a kadar mesafe kat eden bu ticaret kabileleri ruma hükümeti tarafından tayin olunmuş olan mahallerde konuyor ve buralarda bu kabilelerden rusum alınıyor idi. Aynı zamanda bu suretle roma arazisine giren ecanip kontrol edilmiş oluyordu. Bu kabilelerin romo erazisinde ilk kondukları yer [eyle-Akabe] idi. Buradan [ gazze ] ye gider ve ak deniz tüccarile birleşirlerdi. Gazzeden busra ya gidenleri dahi olur idi. Peygamberimizin [sal] dahi bu kabileler ile on iki yaşında iken ve birde yirmi beş yaşında iken iki defa Şama teşrif buyurmuş oldukları rivayet olunmaktadır.

Şuphe yokturki hicazlı tacirlerin bu seyahatleri yalnız emtiayı paraya tahvil etmekle kalmıyordu. Bu ticarî münasebatın etrafında rum ve iran medeniyetinden manevî ve edebî istifadelerde bulunuyorlardı. Ve yine şuphe yokturki bu kabilelerdeki arapların bazıları hiç olmazsa bu günkü tercumanlar kadar rumların ve iranlıların lisanlarını biliyorlardı. Ve ticaret işlerinden hali kaldıkları zaman rumlar ve iranîlerden duydukları hikâyeleri doğru bir surette olmasa bile arkadaşlarına naklediyorlar idiki bu tarik ilede arapların zihniyyetine rum ve iran ananâtının tesirinden hali kalmayacağı tabii ad olunabilir. Bu kabileleri idare edenlerin (ebu süfyan) ve [Mahremetibni Nevfel] ve [Amrübnilas] gibi meşhur simalar oldukları düşünülecek olursa bunların yeni gördükleri medeniyeti takdir ile bundan istifade hususunda bu günkü tercumanlardan yuksek oldukları hemen teslim olunur.

Arapların bu seyahatler esnasında rumlardan ve iranlılardan istifade etmiş oldukları arabcaya girmiş olan bir çok farisî, rumca, habesce kelimeler ile sabittirki bu kelimelerin bazıları kurani kerimde dahi mevcuttur. [Suyuti] (İtkanın)da kurani kerimdeki bu cins kelimeler için bir fasıl açmış ve burada bu hususa dair [المهذب فباوقع في القران من العرب] Namin-da müstakil bir eser yazmış olduğunu söylemiştir .

## 2 — Ruma ve İran hududu üzerinde tesis olunan Arap şehirleri:

Arabistan yarım adası şark tarafından iran ve garp tarafından da roma devletlerinin arasında idi. Bu iki devletin ikisi de kendi memleketlerini arapların yağmakerliklerinden korumak için bunları hükümleri altında bulundurmağa mecbur idiler. Arabistanı istila etmek çöllerde bir çok can ve mal fedakârlığını icap edeceği gibi arapların içtimaî vaziyetleri bunları muhtelif asabiyyet ve kuvvet altında bulundurmakta olduğundan bu hal ve vaziyetleri de ayrı, ayrı uğraşmayı icap edeceğinden, gerek iranîler ve gerek rumlar arapların şerrinden korunmak için kendilerine mücavir arap kabilelerinin sınırları üzerinde yerleşmelerine müsaade ettilerki bunlar bedevî arapların yağmakerliklerinin önüne geçecek ve ziraatle meşgul olacaklar idi. Bu hareketin neticesi olarak iran hududu üzerinde [Hire] beyliği ve roma hududu üzerinde gassanîlerin beyliği tekevvün etti.

**Hire beyliği:** İran hududuna mücavir bulunan araplardan ilk defa milattan evvel [240] senesi etrafında iran hükümdarlarından birinci Şapur zamanında furat nehri üzerinde Hire beyliği teşkil olunarak [amrübü addiyy] buraya bey tayin olunmuş idi. Hire arapları iran hükümdarına itaat edecekler ve hükümdar dahi bunlara içlerinden birini bey tayin edecek ve bunlar iranlılara bu taraftan vuku bulacak taarruzları def edecekler, buna mukabil iran hükümetide bunlardan vergi almayacak idi. İran hükümetinde idare şekli roma hükümetinin aksine olarak merkeziyete tabi olmadığından her vali kendi mukataasında müstakil denilecek kadar merkezden ayrı yaşıyor, Ve her vali ekseriya mukataasında ölünceye kadar valilikte bulunuyordu. Hire beyliği ise bu valilerin fevkünde bir istiklale malik idi. Hire erazisi son derece münbit ve mahsuldar olduğundan diğer araplar bunların bol, bol, geçinmelerine haset eder idiler. İran ticaretini bunlar himaye ettikleri gibi arabistan icerisinde iran medeniyetinin mübeşşirleri de bunlar idi. Birinci [Yezdicürt]-M: 399-420 en büyük oğlu [Behram]ı Hire arapları içerisine göndermiş ve [Behram] burada hire beyi [birinci Numan] zamanında büyümüş ve arapçayı öğrenmişti. — [Behram] aynı zamanda yunancayı dahi öğrenmişti—pederi yezdicürdün vefatından sonra İran hükümdarlığı hususunda kardeşile uğraşmağa mecbur olan [Behram] Hire araplarının yardımını görmüş olmakla hükümdar olduktan sonra bunları kendisine takrip etmiş ve Hire araplarını yükseltmiş idi.

Güstinyan ile muasır olan üçüncü [Münzir] zamanında Hire en yüksek derecesini bulmuş idi. Bazı muverrihler [M. 522] senesinde iranlılar ile romalılar arasında vaki olan müsalehada romalılar iran

hükümdarile beraber münzire dahi nakdî tazminat vermiş olduklarını zikretmektedirler. Münzir bu vakadan az zaman sonra iran idaresinde hissettiği zaaftan dolayı romalılarla ittifak akdetmiş ve bilahere yine iranlılar tarafına dönmüş almakla romalılar kendisini esir alarak [ Sicilya ] ya sürmüştü idiler. [ Münzir ] den sonra [Hind] in zevci beşinci [Numanebu kabus] Hire beyliğine geçmiş,ve her nasılsa kisranın gazebinegriftar olmakla ibtida kaçmış ve sonra kendisine iltica etmiş idiki kisra bu ilticasında [Numan] ı hapsedmiş ve [Numan] [M : 602] etrafında mahpesde ölmüş idi : [Numan] ın vefatından sonra iran hükümeti burayı iranlı bir hakim vasitasile idare etmeğe başlamış idiki [Halit ibni veht] tarafından [M : 633] de burası fetholunduğu zaman bu vaziyet devam etmekte idi. Hire araplarının medeniyet hususunda arabistan yarım adası dahilindeki araplardan yüksek olduklarını söylemeğe lüzüm yoktur . Bunlar iran medeniyetile pek yakından temas gelmiş olduklarından içlerinde farisî lisanını mükemmel surette öğrenmiş olanlar vardı . İbni haldun bunlardan iran hükümdarı [ Ebreviz ] in mütercimi [ Adiyibni zeyd ] i zikretmektedir . Bunun babası şair ve hatip olan [zeyt] dahi arabca ve acemce mektupları okuyor idi , [ İbni Haldun tarihi [ c-2 ] Hire arapları iran medeniyetile yakından temas halinde buldukları gibi, birinci [ Hürmüz ] zamanında iranîlerin romalılarından aldıkları esirler iranlılara malumat itibarile faik olmakla iranlıların mühim işlerde istihdam etmekte oldukları bu esirlerden [ Hire ] de tavattun edenler vasitasile [ Hire ] arapları yunan medeniyetini dahi tanımış idiler . [ Hire ] arapları arasında hiristiyanlığı dahi bunların neşretmiş oldukları kuvvetle tahmin olunur . Beşinci [ Numan ] in zevcesi [ Hint ] dahi hiristiyanlığı kabul etmiş ve [Taberî] zamanına kadar mevcüt olan [ Hint manastırı ] namında bir manastır inşa ettirmiş idi .

Hire araplarının tarihi arap edebiyatına ve arapların aklî hayatlarına büyük tesirler icra etmiştir . [ Cezimetülebreş ] ve [ zebba ] efsaneleriki- bunlar zikrolunan Hire beyliğinin tesisinden evel yaşamış idiler - ve [Havernak] ve [Sedir] ve [Havernak] banîsi [ Sinimmar ] ve [ Numan ] ın lutuf ve zulum günleri etrafındaki hikayeler arap edebiyatında bir kısım işgal etmiştir . [ İbni rüste nin [ الاعلاق النغيبه ] sinde görüldüğü veçhile Hire arapları [Kureyş]e cahiliyyet hengamında zındıklık öğrettikleri gibi islamin evailinde yazı yazmağı dahi [ Kureyş ] kabilesi [ Hire ] araplarından öğrenmiş idiler.

Hire beyleri arap adası şairlerini kendilerine cezbediyorlar ve bunlara birçok emval bahşederek kendilerini bedeviler arasında tanıttırmağa çalışıyorlar idi.

Zübyanî nabiganın divanı [ Numan ] ın medhalarile ve kendisine karşı itizarlarile doludur .

**Gassanilerin beyliği :** Hirede olduğu gibi şam da dahi romalılar tarafından gaszanflere bir beylik verilmiş idi takriben [ Havran ] ve [ Belka ] mukataalarına kadar bunların hükümleri imtidat etmiş idi .

Sabit bir hükümet merkezleri yok idi . Bunlar hakkındaki şiirlerden anlaşıldığına göre [ Cevlan ] ve [ Cabiye ] ve [ Demeşk ] civarındaki [ Cillik ] bunların merkezlerinden idi .

Arap müverrihlerinin bunlara dair verdikleri malumat eksik ve mütenakızdır . Mesela [ Ebülfeda ] ve [ Hamzetülesfehanî ] gassanilerin beylerini utuz bire çıkarıyorlorken [ İbni kuteybe ] ve [ Mesudî ] nin bunları on ve ya onbire indirmekte olduklarını görüyoruz . [ Hamza ] gassanî beylerinden [ Haris bni cepele ] nin on sene beylik sürdüğünü söylemesine mukabil bununla muasır olan roma müverrihleri bunun beyliğinin kırk sene devam ettiğini bildiriyorlar .

Burada sözün daha açığını söylemek lazım gelirse derizki umumen arapların iranîlerden nakletmiş oldukları malumat ile romalılardan almış oldukları malumat arasında sıhat itibarile fark vardır . İranîlerden aldıkları malumatın ekseriya doğru olmasına mukabil romalılarından rivayet eyledikleri şeyler yanlıştır . Bunun sebebi ise arapların iranîler ile olan münasebetlerinin romalılar ile olan münasebetlerinden ziyade olmas ile beraber iranîlerden islam dinine girenlerin yunanlılardan islam dinine girenlerden ziyade bulunmasıdır . gassanî beylerinden yukarıda zikrettiğimi [ Harisi bni cebele ] yi imperator [ jüstinianus ] M. [ 529 ] da suriyedeki arapların üzerine emir tayin ederek kendisine imperatordan sonra en büyük ünvan olan [ Fılark ] ve [ Patrik ] lakaplarını vermiş idi . Haris hiristiyanlığın yakubî mezhebine salık idi . ve bu mezhep kilisasının hamilerinden madut idi . Beyliğinin bir çok senelerini Hire beyi üçüncü [ Münzir ] e karşı muharebe ile geçirdi . ve [ M : 554 ] de [ Kınnesrin ] de [ Münzir ] i fenahalde mağlup etti .

Bu Haris [ M : 563 ] de Hireye karşı alaçağı vaziyeti imperatorla müzakere etmek için Istanbula dahî gelmiş idi . Kendisi [ M : 569 ] ve ya [ M : 570 ] de vefat iln yerine geçen oğlu [ Münzir ] dahi Hirelileri mağlup etti .

Jüstinianosun halefile [ Haris ] in oğlu [ Münzir ] eyi geçinemediler . Üç sene kadar araları açık geçti , bu sırada Hire arapları roma hududunu tazyik ettiklerinden imperator M : 580 de [ Münzir ] ile barışmağa mecbur oldu . Bu imperatorun vefatından sonra Münzir iki oğlu ile ı-

tanbula geldiği zaman pek mutantan surette istikbal edildi. Ve imparator tarafından başına taç geydirildi.

[M:613-614] de iranlılar rumları mağlup edip [Kudus] ve [Demeşk]ı istila ettikleri tarihte gassanîler inhitata duçar olmuş idiler . Arap muverrihleri bunların en son beyleri olmak üzere [Cebeletibni eyhem] i zikrediyorlarki islâmın zuhurunda gassanîlerin beyi bu zat idi. [Cebele] hazreti [Ömer] zamanında islâm dinini kabul etmiş ve medineye gelmiş idi. Sırtındaki uzun mantosunun yerde sürünen ucuna basmış olan birini tokatlamış ve bu adamın hazreti [Ömer]e müracaatla [Cebele] hazreti ömerinkendisini kısasa mahkum ideceğini anlamış ve bundandolayı [Medine] den firarile istanbula gelmiş ve hicretin yirminci senesinde bu şehirde vefat eylemişti. Gassanîlerin yunan ve roma medeniyet ve harsile temasları münasibetile Hirelilerden daha yüksek bir zihniyete malik oldukları zan olunmaktadır. Bunları dahi zübyanlı [Nabiga] ve [Aşa] ve [Mürekkişi ekber] ve [Alkametülfahl] ve sair arap şairlerinin şiirleri terennüm etmektedir. Arap edebiyatında bunlara ait hikâyeler ve meseller ve şiirler ayrıca bir fasıl teşkil eylemektedir. [Cebeletibni eyhem] in iş ve nuş alemlerini gayet kuvvetli tasvir eden uzun bir fasıl okuyun agani cilt 16, sahife 14

### **3 — Yahudilik ve hirstiyanlığın arabistan yarım adası dahilinde intişarı :**

Islamdan evel arap adasında yahudilik intişar etmiş ve yahudi müstamereleri vücuda gelmiş idi ki bu müstamerelerin en meşhuru [yesrip—Medine] idi. Arabistandaki bu yahudilerin aslan yahudi olup olmadıkları mechuldur . Bazı müellifler bunların hariçten gelmiş olduklarını ve bazılarıda yahudileşmiş araplar olduklarını söylemektedirler. Arabistan yahudilerinin bu iki cins yahudilerden mürekkep olduklarını kabul etmek daha doğru görünmektedir .

Bunların [Teyma] ve [fedek] ve [Hayber] ve [vadilkura] da dahi müstamereleri var idi . [Yesrip] yahudileri [Benunnadir] ve [Benukaynuka] ve [ Benukurayza ] kabilelerinden mürekkep idiler . Bunların ziraat ve demircilik, kuyumculuk ve silah imalinde iştiharları var idi.

Yahudiler arap adasının cenup taraflarında diyanetlerini neşre muvaffak olmuşlar ve yemen kabilelerinden birçoklarına yahudiliği kabul ettirmiş idiler . Yahudiliği kabul eden yemenlilerden [zunevas] meşquddur.

Yahudiler tevratin taalimini ve tevrattaki alemin hilkatı hakkındaki malumatı ve cennet ve cehennem ve hesap ve mizan ve saireye dair tevratin haberlerini arap adasında neşrediyor idiler. Bu yahudiler arap lisanına bu münasebetle arapların bilmedikleri bir çok keli-



meler dahi idhal ediyorlar idiki cehennem , şeytan , iblis, salevat ve saire gibi kelimeler bu cümledendir.

Hiristiyanlık dahi arap ceziresine tesir icra etmekden hali kalmıyor idi . Hire de münteşir olan hiristiyanlığın nasturîlik mezhebi ile [Şam]da münteşir olan yakubîlik mezhebi arap adasına girmiş ve [Necran] arap adasındaki hiristiyanlığın merkezini teşkil etmiş idiki bunlar hiristiyanlığın yakubî mezhebine salık idiler. Araplar arasında meşhur olan [ Kussibni saide ] bunların reislerinden biri idi. Yahudiler tevratın tealimini araplar arasında neşrettikleri gibi Hiristiyanlar dahi kendi dinlerinin tealimini araplar arasında neşrediyorlardı. Bunların tesirile arepların içinden dünyayı terkedenler zuhuretti. Hiristiyan rahipleri arapların panayırlarına gelüp hiristiyanlığı vaz ve tebşir ediyor, bais, hesâp , cennet ve cehennemden bahsediyorlardı, Kurankirimdeki hiristiyanlık itikatlarını hikâye vereteden ayetler araplar arasında hiristiyanlık tealiminin intişar etmiş olduğunu vazih surette göstermekteydi . Bu hiristiyan araplardan [ Kussibni saide ] ve [ümeyyetibni ebissalt ] ve [Adiyyibni zeyt] gibi şair ve hatip olanlar dahi vardır. Bunlar dahi arap lisanına arapların bilmedikleri bazı lafızlar ve terkipler ithal ediyorlar idi.

[ باسمك اللهم ] yi [ümeyyeti bin ebissalt] ın ve [عبد]yi [Kussibni saide] nin arap lisanına ithal eylemiş oldukları söylenmektedir.

Arabistan yarım adasına girmiş olan gerek yahudilik ve gerek hiristiyanlığın bu dinlerle beraber yunan harsini de getirmiş olduklarını söylemeğe lüzüm yoktur . Yahudilik arap adasına gelmezden evel yunan harsinin münteşir olduğu [ Iskenderiyye ] ve ak deniz sahillerinde uzun müddet bu harsin tesiri altında kalmıştı. Iskenderiyye de şark ve garp birleşmiş ve garbin cedel ve nazarile şarkın ilhamından mütahassil yeni bir felsefe doğmuş idi . Bunun en büyük amil ve saiki ise yahudilerin dinî itikatlarını garbin ilmile tevfiik etmek istemeleri idi . Netice olarak yeni bir dinî felsefe vücuda geldiki pu felsefe ne halis felsefe ve ne de halis din idi . yahudilik araplar arasına girdiği vakit yahudilerin sırtında nevfelatunilikten ve bu suretle yunan medeniyetinden arabistana bazı şeylerin girmiş olduğunu kabul etmemek mümkün değildir . Hiristiyanlığın ise yunan harsini araplar arasına nakilde yahudilikten daka ziyade tesiri olmuş olduğu muhakkaktır . Şarkta doğmuş olan bu diyanet yunan harsinin inkişaf etdiği mahal olan roma imperatorluğu dahilinde intişar etmiştir . Yahudilerin dinî reislerinden yunan felsefesini tahsil edenler olduğu gibi kilisa babalarından bir çokları da her şeyden evel feylesof idiler .

Bunun sebebi ise putpereslere karşı akaidi teyit zarureti idi ki bu

suretle [ Aristo ] ve [ Eflatun ] ve sairenin felsefeleri hirstiyanlığa girmeğe yol buldu ve yunan ekademilerini takliden şarkda da yunan felsefesi tesiri altında lahut medreseleri inşa edildi . Miladın üçüncü karnı başında tesis edilmiş olan Iskenderiyye medresesi bunların en meşhuru idi [ M: 270 ] de [ Antakya ] da ve [ M: 297 ] de [ Nasıybin ] de dahi bir medrese tesis edilmiş idi ki bu son medresede süryanî lisanile beraber yunan lisanı da talim edilir idi. Nasturîlerin yunan maulumatile temaslari diğerklerinden ziyade olduğundan bunlar yunancadan lahut ve felsefeye ait bir çok kitaplar terceme etmiş idiler. Bunlar tıp ve tabii ilimlere vukuf ile de meşhur idiler. Nasturîlerin dinî reislerinden iran saraylarında tabipler bulunur idi . [ Hire ] de dahi bunlardan bir çokları yerleşmiş bulunuyorlar idi. yokediğimiz gibi araplar arasına giren hirstiyanlık ise nasturîlik ve yakubîlik olduğundan yunan mearifile tamamile alaka kesbetmiş olan nasturîlerin arabistana her halde yahudilerden ziyade yunan harsini sokmuş oldukları meydandadır .

Şüphe yokturki muhtelif milletler arasında muhtelif zihniyyet farkları vardır . Bu farklar tabii ve içtimaî muhitlerin muhtelif tesirlerinden neşet etmiştir . Her nekadar bir milletin fertleai arasında yekdigesine nazaran talim ve terbiye ve akıl ve idrak farkları bulunursa da bunların aralarında mecmu heyetlerini toplayan bir müşterek vahtet vardır . Bu vahtet cismanî olduğu kadar ruhanî ve aklıdır . yani muhtelif milletlere mensup insanların cisimleri arasında bir müşterek vahtet olduğu gibi bunların zihniyyet ve akliyyetleri arasında da müşterek bir vahtet ve cihet vardır . Arapların bu aklı vahtetleri hakkında kendi şahısları namına söz söyleyen müellifler olduğu gibi mensup oldukları meslek namına söz söylemiş olan kimseler de vardır . Bu söz sahiplerinden bazıları arapları maddî olmak yani madde, ve dirhem ve dinardan başka hiç manevî bir kıymet tanımamak ve hürriyetlerini tahdid edecek her mania karşısında isyan etmek, şahsiyetlerine büyük ehemmiyyet vermek ve kabile adetlerine riayetkâr kalmak gibi vasıflar ile arâp ruhunu tahlil etmişlerdir. [İbni haldun] gibi bunların bazıları da arapları her hangi bir reise inkıyat kendilerine güç gelen ve hiç bir sanat ve hırfeteve ilmi marifete müstait olmayan bununla beraber dürüst ve düzgün bir tabiata ve şecaate malik olan nehbu selbile meluf ve başı boş kimseler olmak üzere tarif etmişlerdir.

Bu reylerin ikisini de mutlak surette kabul etmek doğru değildir. Cahiliyyet arabibe islam devrindeki arab arasında , hatta cahiliyyet

araplarının bedevîsi ile şehirlisi aralarında ve bugunki bedevî ile dünki bedevî arasında da fark vardır .

Bunlarda cahiliyyet arabı,asabî mizaclı çabuk kızan,ehemmiyetsiz bir sebepten dolayı duyduğu heyecanı temadî eden, hususile şahsında tahayyül ettiği ehemmiyetcerihadar edildiği ve ya mensup olduğu kabilesinin hürmetine tecavüz olunduğu zaman payansız heyecana kapılan ve her davanın faslını kılınca havale eden bir tip gösterir .

İslam dini arapların ruhuna iki muhtelif cihetten tesir icra etti . ki islam dininin bu tesirlerinden biri Arapların eski itikatlarına muhalif olan talimat ile bilavasita diğeri de iran ve roma medeniyetleriyle fuhat münasibet ile arapları temasa getirmek suretile bilvasıta vuku bulmuştur.

***İslam dininin arap ruhu üzerine bilavasita icra ettiği tesir: —***

İslam kelimesinin arapçada ifade ettiği mana-ki muhasama ve münaazaayı bırakmak ve müsalemet tarafını iltizam etmektir - ya nazarımızı atfedecek olursak arap hayatının yekdiğerinden çok farklı iki muhtelif safhaya ayrılmış olduğunu bizzat bu kelimenin üzerinde görebiliriz. bu kelime arap hayatında yeni bir devrin başlamış olduğunu ve bu devrin dünkü devre tamamile muhalif bulunmuş olduğunu gösterir . İslam denilen bu devir dünki devir gibi niza ve muhasama devri değil selam ve müsâlaha devridir. Hiffet ve muvazenesizlikve bir kelime ile söylemek lâzım gelirse [ Cahillik ] devri geçmiştir . Bundan dolayı islam devrinden evelki devre malumatsızlık manasına değil hiffet ve muvazenesizlik manasına gelmek üzere [ Cahiliyyet ] devri denilmiştir. Cahiliyyet araplarınca israf derecesinde kerem ve seha ibraz etmek ve kabileyeye karşı son hatte kadar ihlas göstermek , intikamcılık eylemek ve gerek fiil ve gerek kavle kendisine veya akrabasına veya kabilesi efradından birine tecavüz etmiş olan kimseden öç almak, şahsî şecaat ve payansız şehamet ile övünmek ve şarap içmek mürüvvet müktezası idi. Cahiliyyet devrinin ahlakı mürüvvet kelimesinin ifade ettiği bu manalarda indimac ediyor idi. Cahiliyyet devrinin dini [Mürüvvet] idi. İslamın mürüvveti ise din olduki buda [ Allahı taala ] nın emirlerine itaat ve inkiyat etmek şahsın ve kabilenin menfaatleri dinin emirlerine tabi olmak ve yekdiğerlerine karşı tefahür etmemek ve kibri azemet ibrazından mücanebet etmek gibi dünkü arap mürüvvetinin çok zaman hilaflında olan hayal düsturları idi Bütün arapların islam dinine girmelerile cahiliyyet dinleri olan [ Mürüvvet ] düsturlarını terk etmiş oldnklarını iddia edecek değiliz. Eski ile yeni arasında mücadelenin uzun zaman

devam etmiş olduğu muhakkaktır. Hatta emevilerin edebiyatında hususile bu devre ait şiirlerde fahr ve heca ve saire gibi cahiliyyet hatıralarının kuvvetle yaşadığı görülür. İslamın arap ruhunda vukua getirmiş olduğu tahavvülün en bariz eserleri şerî ilimlerde tecelli eder .

**İslam dininin arap ruhunda bilvasıta icra ettiği tesir:** — peygamberimizin vefatından evvel her nekadar etraftaki hükümdarlar ve bunların idareleri altında bulunan milletler İslam dinine davet edilmiş iselerde, İslam dini arap adasından dışarı çıkmamış idi. Bilahere fütuhât tevali etti. Bu meyanda (Irak) (İran) (Şam) fethedilmiş idi. Irakda bir kısım İranlılar ve araplardan (rebîa) ve (Mudar) gibi bazı kabileler ve yerli kimseler bulunmakta idilerki bunların içinde hıristiyan ve zerdüşti olanlar var idi. fetihden sonra burada halife ( Ömeribnül Hattab )ın emrile araplar tarafından [ Basra ] ve [ Kufe ] şehirleri tesir edildi. fetholunan iranda ise İranlılar ile beraber az miktarda yahudîler ve romalılarından İranlıların esir almış oldukları bazı kimseler var idi. fenikeliler kenanîler mısırlılar, ve Yunanlılar ve gassan araplarına sahne olan ve en son olarak Roma medeniyet ve harsini taşıyan, ve hıristiyanlıkla tedeyyün eden bir iklim manzarasını gösteren Şam ise ötedenberi muhtelif milletler ve muhtelif medeniyetlere saha olmuş idi. Bu muhtelif medeniyetlere varis olan [ Şam ] diyarını fetheden İslam dini burada fetih esnasında yerli ehali olan Suriyelileri, Ermenî ve yahudîleri ve bazı Romalıları ve [ gassan ] [ lahm ] [ Kudaa ] ve saire gibi arap kabilelerini bulduki bu araplar kendilerini Hicaz araplarından tamamile ayırmakta idiler . Bunlar kendilerini Şamlılardan addediyor idiler ve fetih esnasında müslimlere karşı Romalıları ile beraber muharebeye iştirak etmiş idiler .

Medeniyeti kadimenin beşiği olan Mısırdahi İslam tarafından fetholunan mahaller meyânında idi. Mısırlılar, Yunanlılar, ve Romalıların medeniyetlerine varis olan bu memleket Şark ve Garp fikirlerinin telâkigahı olan [İskenderiyye] yi dahi ihtiva ediyor idi .

Arapların bu saydığımız yerleri fethetmeleri kendilerinin muhtelif milletler ile tesalüp etmelerini intaç ettiği gibi bu tesalüpleri ve umumi suretteki imtizac ve ihtilatları arapların akılları ve dinî itikatları üzerinde tesir icra etmiştir. Fetholunan mahallerin ahali orduda bulunan askerler arasında taksim olunuyor idi. Hemen hemen her bir askerinin köle ve cariyesi var idi. Bunları istedikleri işlerde istihdam ederler idi . Ve arzu ettikleri takdirde cariyesi istifraş edebilirlerdi . Bir arap evinde İranlı, Romalı, Suriyeli, Mısırlı unsurlar bulunur ve yalnız evin reisi arap olur idi . Aynı zamanda İslam dinine girmiş olan mağlup milletlerle fatihler umumi hayatta iştirak etmiş ve şehirlerin

içtimâfiyyat ve iktisadîyyatında bunlar ile birleşmiş idiler . Bu mağlup milletler araplardan daha medenî idiler . Bunların bazılarının tedvin edilmiş ilimleri ve muhtelif mevzulara ait yazılmış kitapları var idi . Fetihden evvel iranda mevcut olan devlet daireleri aynile ipka olundugu gibilisan dahi değiştirilmeyerek [Mervan]ın oğlu [abdulmelik]in zamauna kadar devlet muamelelerinde farisî lisanı istimâl edildi .

Dini islamdaki itikatlar dahi bu ihtilatin tesiratından müteessir olmuş idi . Sürfiyyeli bir hıristiyan ve ya bir iranî, romalı ve mısırlı islam dinine girince babalarından ve büyük babalarından, tevarüs etmiş oldukları itikatlardan bir anda tecerrüt etmiyor ve bir anda islamin taalimini gereği gibi anlamış olmuyor idi . Bir iranlının tanıdığı ilah ile , bir romalı hristiyanın tanıdığı ilah ve hatta bir romalı hristiyan ile bir mısırlı hristiyanın tanıdıkları ilahlar yekdiğerlerinin aynları değıller idi . Bunların ilah hakkındaki fikirleri arasında farklar olduğu gibi, cennet, cehennem, iblis, melaike, ahret, ve peygamber hakkındaki fikirleri arasında dahi farklar var idi . İslamdaki fikrî harekette İran dininin ve vasıh manasile iran edebiyatının ve bir de rum - roma din ve edebiyatını tesirâtı pek büyük olmuş olduğundan bu bapta biraz söz söylemek zarureti karşısında bulunmaktayız .

İran İslâmlar tarafından fetedilmekle istiktâlini gaybederek bir vilâyet oldu . Ve İranîlerin ekserisi Arapların elinde islam dinini kabul ettiler ve ikinci batında arapça bunların da ana lisanları olmuş idi . Lakin bunların hepsine rağmen itikat ve zihniyyette bir arap gibi değıldiler . Burada İslam dini başka bir renk almış ve hususiyet peyda etmiş idi . İran edebiyatının parlak hayali dahi arapların şiirlerine başka bir renk ve başka bir feyiz ve hayat verdi .

İranda (226 M) den sonra hukûmran olmağa başhyıp (651 M) de İranı islâma teslim eden [Sasani] ler ve umumen [ârî] ler tabiat perestlik ile meşhur idilir . Safgök, ziya, ateş, hava bunların nazarlarını cezbetmiş ve (Allahın gözü) dedikleri güneşi ve (Allahın oğlu) dedikleri ziyayı ilâhî adile bunlara perestiş itmiş idiler , Karanlık ve kıtlık ve saire dahi bunların nazarlarında yine ilâhî adolunmuş idilerse de bunlar şer alihesinin eserleri idiler . Bu şer alihesini hayır alihesiyle daimî nizağda gördüklerinden ve bu nizağda hayır alihesinin şer alihesine galebe çalması hususunda kendi ibadetlerinin te'siri olacağını kabul ettiklerinden mağbetlerinde ziyaya daha doğrusu hayır alihesine remz ittihaz etmiş oldukları ateşi daimî ikat ve iş'âl ile hayır alihesinin muzafferiyetine yardım eder idiler .

İran peygamberi [Zerdeş] [ (İbni Hazım - ابن حزم ) ( Elfaslû filmilel vel arâi vennihal - الفصل في الملل والأديان والنحل ) namındaki meşhur eserinde muslimanların ekserisinin bunun nübuvvetine kail olmuş olduklarını söylemektedir, c 1, s 113, Mısır basması] İrandaki kadim dinin esaslarına riayetkâr olmakla beraber yeni tealim neşrettiki bunun ulûhiyyete taalluk eden maddesi mabut adettikleri bir çok hayırlı ruhları bir ilâhte ( Ehuramezda ) da birleştirmesidir şerli kuvvetleri dahi bir yerde ( Duruçû ehrimen ) de birleştirdi,

Bunların ikiside halk addolunurdu . Nur ve hayır olan ( Ehuramezda ) eyi ve güzel ve hayır olan mahlûkları; zulmet ve şer olan ( Ehrimen ) de fena ve çirkin olanları yaratmış olup bu ikinin mahlûkları yekdigelerle daimî nizağ içinde dirler .

Nihaî zafer hayır ve nurun olacaktır . ve insan ( Ehuramez da)nın mahlûkudur. Lakin ( Ehuramezda ) insanın iradesini kendisine bırakmıştır . Binaenaleyh insanın kendi iradesile ( Ehrimen ) e inkiyat ve iltihak etmeside mümğündür , ve bundan dolayı insan daîma ruhan iki muhtelif kuvvetin te'siri altında mücadele icindedir. ( Zerdeşt ) su, hava toprak ve ateşin mutahher olduklarını ve bundan dolayı ateşin hayır alihesine remz ittihaz olunmuş olduğunu ve binaenaleyh akıcı suların tencis olunmalarını ve ölümlerin yere defnedilmemelerini emretmiştir .

[ Bu hususta pek kıymetli malûmat almak için ( Cahiz — جاحظ ) ın ( Kitahulhayavan — كتاب الحيوان ) ina müracaat et, C 3, S 115, ve bunların rahiplerinin ittibaa mecbur oldukları seyahat kanunları olan ( Kudüs — قدس ) ( Tuhur — طهر ) ( Sıdk — صدق ) ve ( Meskenet — مسكنت ) hakkında müracaat et. Aynı ki, tep C 4 S 147, Zerdeştin tenkidi ve bu meyanda bunun kitabı olan ( Âvosta — آوستا ) hakkında pek mühim malumat zımında muracaat et. aynı kitap C 5 s 25 . ]

( Zerdeşt ) in ölümünden sonra diğer bir hayat olduğunu ve bu ikinci hayatta insanların bu dünyada ki amellerine mukabil mukâfat veya mücazat görecekları ve sıret köprüsünü geçerek insanların bazılarının iyi amellerine mükâfat olmak üzere ( Ehura ) ya kavuşacakları ve bazılarının sukut ile cehennemde ( Ehrimen ) e kul olacaklarını talim etmiş idl, Bunn ( Avosta — آوستا ) namındaki kitabının ( Vesta zent ) dedikleri bir şerhi vardı, [ Bu hususta malûmat almak için ( Mes'udi — مسعودی ) nin ( Mürucuzzehep — مروج الذهب ) ine bak. C 1, S 110, Mısır basması ]

Garp müelliflerinden ( Zerdeşt ) ti senevî addedenler vardır. Fakat ( Şehristani — شهرستاني ) yukarıda zikrolunan kitabın da ve ( Kalkaşendi — قلكاشندي ) ( Subhul'âşâ — صباح الاعشى ) sında Zerdeştî muvahhit addetmişlerdir.

(Zerdeşt) i lâhutitibarile muvahhit ve felsefe itibarile senevî ad-  
dedenler dahi olmuştur.

(El,asarulbakiye - الأثار الباقية) sahibi (Eburrayhanul birunî - ابوالريحان بيرونى) ye köre (215 M) veya (216 M) de doğmuş olan (. Mani ) nin te'sis ettiği maniliğin dahi dinî kanaatlerde te'siri olmuştur. Bir çok tazyikata maruz olmasına rağmen miladin (13) ncü asrına kadar hayatını muhafaza eden bu din Asya ve Avrupada pekçok étba kazanmış idi Bunun taalmi hiristiyanlık ile Zerdeştin dininden vucuda getirilmiş bir halita idi . Mamafi hiristiyanlıktan ziyade zerdeştin mezhebine yakın idl . Bundan dölâyı bunun dinine zerdeştîleşmiş Hlristiyanlık demek-  
ten ziyade hiristiyanlaşmış zerdeştîlik demek daha doğru bulmaktadırlar . Bu dahi zerdeşt gibi alemin nur ve zulmet asıllarından neş,te ettiğini ve nurun şerre ve zulmetin hayra kadir olmadıklarını ve insandan zuhur eden hayrın hayir alihinden ve şerrin. şer alihinden zuhur ettiğini kabul ediyordu . Zerdeştten ayrıldığı mühim nokta hayrın şerre galebesi emarelerini teşriyan bu mevçut alem (Zerdeşt) nazarında hayır olduğu halde (Mani ) nur ve zulmetin bu imtizacını hayır değil şer addediyor ve binaenaleyh izdivaç ve tenasülü tahrir ediyordu .

Aynı zamanda iş görmek ve çalışmak hususunda daima faaliyette bulunmalarını te'min için orucu tahrir itmiş olan ( Zerdeşt ) e mukabil mani her ayda yedi gün oruç vazetmişti . Bununla beraber teşri etmiş olduğu bir çok namazlarde vardı. bunların ilk merkezleri (Babil) idi . Bil'ahere ( Semerkant ) e çekilmiş idiler .

Emevilerin son hükûmdarı ( Mervanibni Muhammedin ) muallimi meşhur (Cadibni dirhem-جميد بن درهم) ve(Salhibni Abdülkuddus-صالح بن عبد القدوس) ve şair ( Beşşaribni burt - بشارة بن برد ) ve ( Selemülhasir - سلم الخامسر ) Islâm dininin altına gizlenmiş Mani reisleri listesine dahil olanlardırlar . Meşhur ( Halidibni Abdullahilkasri - خالد بن عبد الله القاسمى ) yi dahi bunlardan addedenler vardır . [ Egâni c 6 s 131 ] de şöyle bir hikâye mevcuttur .

“ ( Alâilbindar - علاء البندار ) dediki [ Velid - وليد ] yezidin oğlu ikinci “  
“ velit ] zındık idi . Ve ( Beni kelp - بني كلب ) kabilesine mensup senevî “  
“ itikadını taşıyan ve Velit ile aynı itikatta olanlar dan biri bir gün “  
“ Velidin yanında iken bende(velid)in nezdine girdim. Bunlarin ikisi- “  
“ ninde bir mafaza üzerine iğilmiş olduklarını gördüm . (Velit) başını “  
“ kaldırıncı mafaza derununda yeşil ipekleri görmeğe başladım Velit “  
“ benim takarrübümü emretti.Velide doğru takarrüp ettiğim zaman bu “  
“ ipeklere sarılmış bir insan şekli gördüm . Göz çukurlarına vazedil “

“ miş olan cıva hareket ettikçe bu gözler canlanmakta idi Velit bana: „  
“ [Ey Alâ: Bu [Mani] dir. Allah kendisinden başka bir peygamber göndermiş „  
“ olmadığı gibi kendisinden sonrada göndermiyecektir ] dedi. Ben de „  
“ cevaben [Ey Emirilmüminin ! Bu gördüyün sana dininden yüz çe- „  
“ virtmesin ] dedim . Bunun üzerine yanında bulunan mezhepdaşı „  
“ [ Ey Emirülmüminin ben sana Alâ bunu hazmedemez. dimedim mi „  
“ idi? ] diye bu hale beni mottali ettiklerinden dolayı nedamet izhar „  
“ ettiler . „

Bu hikâyeyi dahi nazarı itibara alırsak Velidin bin türlü fıska fu-  
curinin ve islâm dinine karşı irtikâp ettiği bin türlü küstahlığın sebebini  
anlar ve yukarıki zındıklar listesine bunun isminide hatta en başa  
ilâve edebiliriz. Manilik Avrupada dahi cenubî Fransaya kadar yayıl-  
mış ve ( St Augustine ) dahi Hıristiyan olmazdan evvel uzun zaman  
mani dininde kalmıştı .

( Zındık ) kelimesinin yalnız ( Mani ) nin dinine salık olanlara ve-  
rilmiş hususî bir isim olup olmaması ve bu kelimenin nereden geldiği  
hakkında bazı sözler söyleyenler olmuştur. Mes'udî [ Muruç C 1 , S  
120, Mısır basması ] da diyor ki : ( Zenadika ) denilen kimselere izafe  
edilen ( Zendeka — زنده ) kelimesi Mani zamanında istimal edilmeğe baş-  
lanmıştı. Maniden evvel ( Zerdeşt ) ( Avusta ) ve bunun şerhi olan  
( Vestazent ) i kadim Farsî ile yazmıştı. ( Avusta ) ( Tenzil — تنزيل ) ve  
( Vestazent ) ( te'vil — تاويل ) lisanile yazılmıştı.

Manilerden şeriatî münzel hilafında telakkî ile bunu remzî ve ruhî  
kabul edenlere ( Zendî ) denilmiş idi ki bu kelime ( Avesta ) nın zahi-  
rî manasından udul ve inhiraf edenleri irae ediyordu. Araplar dahi bu  
kellmeyi Araplaştırarak ( Zındık ) dediler ki bu kelimenin cemî olan  
( Zenadika ) alemin kîdemine kail olan senevilere ve umumen bu itikatta  
bulunan kimselere itlak olunur .

( Fihrist — فهرست ) sahibi ( İbnunnedim — ابن النديم ) in ibarelerinden  
de ( Zenadika ) kelimesinin mani dininde bulunanlara has olduğu anla-  
şılmaktadır .

( Hayyat — حيات ) dahi ( El'intisar — الانتصار ) nda bu kelime medlu-  
lini Yehudiler, Hıristiyanlar gibi bir fırka olarak göstermiştir. ( Elma-  
arif — المعارف ) sahibi ( İbni kuteybe — ابن قتيبة ) de bu suretle istimal et-  
miştir. ( Sihah — صحاح ) sahibi ( Cevherî — جوهري ) nin ibaresi de bumanayı  
mutazammındır. ( Zendeka kelimesi Hıristiyanlık ve yahudilik gibi bir  
mezhebi hasın ismi olup umumî surette mülhitlik manasında istimali  
bil'ahere hadis olmuştur .



Bu kelimeyi arapça ( سديد — صدیق ) kelimesinden alanlar dahi olmuştur. Bunların delilleri ise şudur : ( Fihrist — فهرست ) ve ( El'asaru-bakiye — الآثار الباقية ) dan anlaşıldığı vechile Maniler kendi dinlerince henus yükselmemiş olanlara ( Semmaun — سمعون ) derler ki bunlar dinlerinin bütün ibadetlerini icra etmeği der'uhte etmemiş olanlardır . Bunlara mukabil ( Sıddıkun — صدیقون ) vardır ki bunlar bu dinin her türlü ibadet ve merasimini der'uhte etmiş olan zahitlerdir.

İranlıların ( Zındık ) diye teleffuz ettikleri kelimenin aslı buradaki arapça olan ( سديد — صدیق ) kelimesidir .

Aşağıda İslâmda zuhur etmiş olan mezhepleri yazdığımız esnada daha vâzih anlaşılacağı vecele İranın eski dininin İslâm akideleri üzerinde hususile eski İranlılara neslen halef olan Şiiler üzerinde te'sirleri olmuştur. Daha doğrusu eski İranlılar mazideki akidelerini İslâm rengi altında muhafaza etmişlerdir .

Bunun en bariz delili şiiilerin aslı itikatları idadına da hil olan ( imamet ) mes'elesidir ki bu mes'ele ehli sünnete göre şianın hilâfında olarak aslı itikatlar meyanına dahil değildir .

Şiilerin her hangi şubesinde olursa olsun yer yüzünün imamdan hali olmayacağı itikadı ve bu imamı ya mektum veya zahir olması telâkkisi vardır. ( İmamîyye - İsnâaşeriyye - اثنا عشرية - اماميه ) ye göre son on ikinci imam gaybubet etmiş olup bu mezhep erbabınca her zaman ve her gün bunun zuhuru beklenilmektedir ki bu; ( İbni hazm - ابن حزم ) in dediği gibi ( Elfasl - الفصل c 1, s 139 ) eski mecusilerin bekledikleri ( راسب البقرة ) in İslamlaştırılmış bir şeklidir . Aynı zamanda bunlarda kadim İran padişahlarının ahali üzerine hükûmran olmak üzere Cenabıhak tarafından intihap edilerek manevî bir kuvvetle te'yit edildikleri hakkındaki eski İran kanaatinin bir temadisini görmekte mümkündür ki kadim İranlılar bu hükûmdarların önünde yalnız itaat vazifesini bilirler ve bu hükûmdarlara karşı hiç bir itirazda bulunmazlardı .

Avrupalılarda maruf olan ( İlâhî hak nazariyyesi ) ne çok muşabih olan bu hakkın İranda Sâsâniler zamanında iktisap etmiş olduğu kuvvetin tarihte hiç bir yerde nazirini bulmak mümkün değildir . Kisralar; padişahlık tacını damarlarında cereyan eden ilâhî kandan dolayı yalnız kendilerinin giymeye hakları olduğunu zanederlerdi. İslâmdan sonra şiiiler ( Aliybin ebi Talip - علي بن ابي طالب ) ve evlat ve ahfadında eski İran padişahlarında tasavvur etiikleri bu ilâhî kuvveti görmekte hiç teahhur etmediler,

Buna ( Zemahşeri — زمخشري ) nin ( Rebiulebrar — ربيع الا بر ) rında gö-

rüldüğü vechile; İran fütuhâtı neticesinde (Medine) ye getirilen esir-  
ler arasında bulunan (yezdecirt) in üçkızından birini (Aliyibni eb  
alip) in kendi oğlu (Hüseyin) e almış ve bundan (Zeynül abidin) in  
dünyaya gelmiş olduğu dahi ilave edilecek olursa (isnaaşerî) lerce  
dördüncü imam olan bu zattan sonra gelen imamlarda İran hüküm-  
darlarının şahsiyetlerini görmek daha ziyade vuzuh kesp eder .

(Zerdeşt) dinindeki (Sirat köprüsü) nın dahi islamdaki telak-  
kıye temamilen müşabeheyi çok dikkate şayan olan mevattan birini teş-  
kil eylesen (mütezeile) nin insanın iradesini hür olarak kabullerinde da-  
hi bu eski kanaatin te'siri bilmem ne kadardır .

(Zerdeşt), (Mani) ve (Mezdek) in fikirleri islam tarihinde rafizî-  
lik perdesi altında muhtelif zaman ve mekanlarda türlü türlü namlarla  
zuhur etmekten hali kalmamıştır.

umumi surette (Batınlık) namile anılan bümühtelif hareketlerin  
hepsinde kadim İran dinlerinin izleri görülmektedir. [mecmuamızda  
batınlığa dâir müteaddit makalelerimizi okuyunuz.] bunlardan başka  
Sabîfler - bunlar hakkında dahi mecmuamızın ikinci ve sekizinci sayı-  
larında malumat vardır - bu; dinî mesailde kendilerine akli rehber et-  
miş ve hayatın her noktasında kendileriyle müşterek olan insanlardan  
peygamberler baas olunacaklarını akıllarına mülayim bulamayarak  
umumi surette peygamberliği kabul etmemiş ve cenab hakkın  
sıfatlarını dahi nefiyetmiş olan kimselerinde bazı islam mezheplerine  
te'sirleri olmuştur.

İslamdaki ilk fikrî hareketleri yazmazdan evvel cahilîyyet dev-  
rindeki arapların ne kadar ümmî olduklarını söylemek lazımdır. arap-  
lar ilim ve felsefe nin temamilen cahilî idiler. (belazuriy - بلذری) nin  
[ (fütühülbüldan - فتوح البلدان) ında , avrupa basması, S 471 ] söylediği  
vechile (Hicaz) ın yegâne ticaret ve hayat ve faaliyyet merkezi olan  
(Mekke) de (Kureyş) kabilesi arasında yalnız onyedî kişi okumak  
ve yazmak biliyor idi. Yine bu müellifin ifadesine nazaran (Medine)  
lileri teşkil eyleyen (evs - اوس) ve (hazreç - خزرج) kabileleri efradı içi-  
nde dahi yazı yazmağı bilenler az idi. bunlar yazıyı (Medine) yahu-  
dilerinden öğrenmiş idilerki adetleri beş on kişiden ibarat idi. bun-  
larda yazı yazmakta mahir olmadıklarından her birinin imla tarzı diğere-  
rine uymamaktadı . islam dini zuhurunda peygamberimize nazik olan  
kuranın ayetlerini bunlar yazıyorlarken imla kaidelerine muhalif olarak  
yazıyor ve bazı kerre fazla ve bazan eksik yazıyor İdiler. (İbni haldun-  
ilahiyat : 2

ابن خلدون meşhur) mukattemesinde [ S. 366, ( Birut ) basması ] buyanışlıkları müdafaa etmek isteyenlere cevaplar virmekte ve bu yanlışıkların bir çokları-nı göstermektedir. gerçi varid olan muhtelif kraetleri.

İmla şeklinin cami' olması zeruretine binaen kuranın hususi bir hattı varsada ( leezbehennehü - لاذهنه ) de birinci elifin ziyadeliği (bieydin - بايد ) de iki ya' bulunması ve ( imre'tü firavn - امرأت فرعون ) ve ( kurretu aynin - قرت عين ) daki talarım uzun olmaları bu zaruretin haricinde kalmaktadır.

**İlmî harekette İslâmın te'sirleri**— İslâmın ilk fikrî hareketlerdeki te'sirlerini muhtelif cihetlerden mutalea edebiliriz .

1 — Din neşri ; okumak ve yazmak bilenlerin vucudini istilzam idiyordu . Kuranın ayetleri yazılıyor ve okumak bilenler bunları okumak bilmeyenlere tilavet idiyor idiler . bundandolayı Peygamberimiz okumak ve yazmak hususunda teşvikatta bulunuyor idiler . ve hatta ( bedir - بدر ) gazasında alınan esirlerden ba'zilerini ( Medine ) çocuklarından on danesine okumak ökretmek şartile azat etmiş idiler .

Yene bu zeruret sâikasile Peygamberimiz sehâbeden ba'zilarine arabçadan başka ( İbranî - عبراني ) ve ( Süryanî - سرياني ) lisanlarını dahi öğrenmelerini emritmiş idiler . ( Sahîhi buharî - صحيح بخاري ) de görüldüğü vechile Peygamberimiz (Medine) ye teşriflerinde kendilerine (Zeydibni sabit - زيد بن ثابت ) taktim olunmuş ve bu zekî zat Peygamberimizin emri üzerine ( İbranî - عبراني ) yi azzaman zarfında öğrenerek bunlardan gelen kâğıtları okur ve bunlara Peygamberimiz tarafından cevap yazar idi. Diger bir hadiste buzatın ( Suryanî - سرياني ) lisânını dahi yine Peygamberimizin emrile öğrenmiş olduğu körülmektedir .

Fütühat tevali ile arablar feth olunan memleketlerde hakim unsur vaziyetine geçince okumak ve yazmak öğrenmek kendileri için zeruret kesp etti, binaenaleyh sehabe arasında hususile ( Tabiin - تابعين ) içinde okumak ve yazmak bilenler çoğaldı .

İslam dinine dahil olan arablardan başka kimseler dahi din ve dünyaları için arabça okumak ve yazmağı öğrenmeğe mecbur oldular. bu fütühat omumî maîşette bir refah devri açmış olduğundan (Osmanibin affan - عثمان بن عفان ) in sonsenelerinden itibaren mükemmel tarzda yüksek malzeme ile köşkler yapılmaya başlamış ve sahâbeden bir çokları pek çok emval ve bağ ve bağçeler malik olmuş idiler ki bu refah ve imrn ve medeniyetin ( İbnî haldun - ابن خلدون ) in didiği gibi [mukaddime-مقدمه, S 365, birut basması] sanayii vücude getirmiş ve bu meyanda hat sanatının dahi ilerlemiş olduğu kabul olunabilir.

2 — İslamın ilk fikrî hareketleri vücutte getiren avamilerinden biri ve belkide birincisi dinî taalmi idi.

malumdurki: İslamın esasatı iki kısma ayrılır ki bunun birinci kısmı İtikatlar ve ikinci kısmında Ameller dir. İtikat kısmının en mühimi allah taalaya inanmaktır. gerçi ibtidai insanlardan itibaren bugüne kadar yükselmiş olan insanlar arasında allahutaalaya inanmak fikri varsada bu fikrin pek muhtelif tarzda tecelli ettiğine şahit olmaktadır, İslam; allahitaalayı yalnız bir kabilenin veya bir milletin rabbi hassi olarak değil rabbi am olarak (rabbulalemin-رب العالمين) olarak tanıttı. kâinatda bulunan her şeyin rabbi ve her şeyin halıkı olarak bildirdi.

İlminin her şeyi muhit ve kudretinin herşeye kâfi olduğunu söyledi. Kendisinin bir olduğunu ve hayr ve şer ve güzellik ve saireyi yaradan ayrı ayrı alihler olmadığını ve kendisinin şeriki bulunmadığını pek kuvvetli surette ta'lim itti. İtikat hususunda hiç bir mahlukun diğer hiç bir mahluk üzerinde hiç bir velayete malik olmadığını ve peygamberin dahi yalnız tebliğ vazifesini hamil olduğunu söyleyerek bu babda yahudilik ve hiristiyanlıktaki allah ile kul arasındaki simsarlığı kaldırdı. İslam; allahitaalayı; vahtaniyyetin tam ma'nasile tevhit itmiş ve bu hususta taaddüdü iham eden hiçbir remiz ve işarete meydan bırakmamıştır. busuretle fikirlere geniş bir hürriyet havası teneffüs ettirmiş olan islam insanların boyunlarından bir çok esaret bağlarını çözmüş oldu .

İslamın İtikada müteallik esaslı taalminden biride peygamberlere inanmaktır . yani allhütaalanın insanlar arasından intihap etmiş olduğu ba'zı kullarına ( Vahi - وحى ) denilen vasıta ile emirler ve nehiyeler ve rerek bunları insanlara tebliga kendilerini me'mur eylemiş olduğunu kabul etmektir . ahiret gününedehi inanmak vardırki maddî alemin haricinde diğer bir alem olan bu ahiret gününde amellere göre mükâfat veya mücazat görüleceği kabul olunur .

İslamın esaslarından ikinci kısmi teşkil eden ameller ise ; uluhiyyet karşusunda insanın duyduğu iclal ve tazim hissini tenmiye ile herhal ve kârda samimi olmak ve daima allahın huzurunda imiş gibi hareketle hayır ve ihlase masdar olabilmek hususlarını te'min eden ( nemaz - نماز ) ve gene ıçtimaî ve ahlakî faideleri meydanda olan ( Zekât - زكاة ) ve sairedir. bunlardan başka islamın surf ahlakî talimlerinde vardır . bunlardan muşeret adabine taalluk edenler olduğu gibi budereceden yüksek olan ruhî tehziplere müteallik olanlarıda vardır. vade vefr, müş-

külat karşusunda sebat ve mukavemet, sevilen ve sevilmeyen kimse-ler hakkında müsavat üzere adil ve hakkaniyyet tatbikî ve intikam almaga kudret ile beraber afivkar olmak ve seyyieye seyyie ile mukabeleye müsaadede bulunmakla beraber seyyieyi hasene ile defetmek yâni şerre şer ile değil şerre hayr ile mukabelede bulunmak hususlarındaki taalmi bu cümledendir.

Putlara tapan ve laşe yiyen ve kızlarını diri diri kuma gömen ve yumruğu kuvvetli olanları kuvvetsizlerini ezen arablar bu taalmim ruhlarla verdiği hamle ile yeni aleme ; islamlık ve insanlık alemine çıktılar .

Kuranın esasatıle seviyyeleri yükselmiş olan arablar ; kur'andaki muhtelif kavimler hakkındaki haberleri işidiyor ve kuran kendi gaye-sini elde etmek üzere butarih ve kıssaları ba'zı kere itnap ve bazan icaz ile bildirdiğinden kuranın fevkalâde cazib ve heyecanaver us-lubunun te'siri saikasile bu hususlarda daha ziyade ma'lumat almak arzusuna mağlup oluyor ve tetebbuatta bulunuyor idilerki buda ayrıca arabların tenevvürlerine medar oluyor idi .

3 — islamin; allahu taalaya ve allahu taalanın sıfatlarına îmana dâvet hususundaki meslekide insanların akıl ve muhakemelerini tahrik etmiş ve aklî hayat üzerinde büyük te'sir icra etmiştir. Çünkü kuran bu hususta kâinatı gözden geçirmeği ve meselâ : gökteki yıldızların hayretaver olan muntazam hareketlerini ve geçe ile gündüzün beşerin ihtiyaçlarına muvafik olarak mütemadiyen teakublerini ve geçenin ser-medî veyahut gündüzün ebedî olduğunu farzedecek olur isek bize lazım olan keçe ve gündüzü husule ketirepek allahtan başka hiç bir kudret sahibi olmadığını ve yer yüzünde ki türlü türlü mahsulatın gökten yağın yağmurlar vasitasile neşiv ve nema bulup insanlara ve hayvanlara gıda teşkil ettiğini düşünerek bunlardan mahlukları hak-kında merhamet sahibi bir halık bulunduğunu istitlâli tavsıye etmiştir.

Mabadi var

929 - 8 - 6 İstanbul - küçük langa

*M. Şerefeddin*

İstanbul darülfünunı ilahiyat faköltesi  
kelam tarihi Müderrisi